

PRVE KONTRAMARKE U TALIJANSKOM PAPIRU PREMA MATERIJALU IZ NAŠIH ARHIVA

Od pojave filigrana krajem XIII. stoljeća kao zaštitnog znaka proizvođača papira, prošli su oni više faza u stilu i načinu izradbe, počev od prvih, koji se sastoje od običnih geometrijskih likova, pa do kompliciranih slika u XVIII. stoljeću. O tome već postoji brojna literatura.¹ U ovim promjenama naročito se ističe pojava kontramarke na prijelazu iz XV. u XVI. st. To je karakterističan sporedni znak obično na drugoj polovini arka. Briquet bilježi prvu upotrebu kontramarke u Mletcima 1483, kad ona dolazi u obliku inicijala u donjem uglu druge polovice lista. Taj položaj Briquet označuje kao tipični mletački običaj, koga se kasnije drže i u Genovi, dok su drugi proizvođači u Italiji, Francuskoj i Njemačkoj poslije 1550 stavljali svoje kontramarke u sredinu drugog poluaraka. Međutim, ima slučajeva da se kontramarka nalazi na istoj strani sa glavnim znakom u donjem vanjskom kutu, ali ponekad i u istoj visini sa znakom. Rjeđe pak stavljana je u gornji vanjski kut druge polovine arka.

Kad govorimo o kontramarki potrebno je učiniti jedno načelno razjašnjenje. I Briquet nije točno definirao značenje kontramarke. On jednom za dvostruke znakove kaže da imaju kontramarku, drugi puta mjesto toga upotrebljava naziv »osobnog znaka«, a nekad jednostavno kaže da je znak dvostruk. Međutim ta nepreciznost dovodi do nejasnoća, tim više što se i među najstarijim filigranima s kraja XIII. i početka XIV. stoljeća susreću pojedini znakovi sastavljeni od dva ili tri dijela, a takvih ima i kroz cijelo XIV. i XV. stoljeće. Kod onih najstarijih radi se međutim većinom o imenima proizvođača, gdje se prezime, odnosno patronimik bilježi inicijalom, a nalazi se odvojeno od osobnog imena ili obrnuto. Očito se je tu išlo za odvajanjem imena i ništa više. Također se na ovaj način tumače i sami inicijali bez punog imena. U XIV. stoljeću vidimo također više puta uz ljudsku ili kakvu životinjsku glavu još i

¹ Vidi preglednu radnju prof. V. Mošina: Filigranologija kao pomoćna historijska nauka. Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije I, (1934), str. 25-93, - gdje je navedena i sva dotadašnja literatura.

jedan kružić. Na prvi pogled se čini da taj krug predstavlja nešto posebno. Ali ako usporedimo te znakove sa drugim sličnim, vidjet ćemo da tu samo nedostaje spojna crta, koja bi vezala glavu i krug jer na drugim imamo baš takve slučajeve. Prema tome identificiranje termina »dvostruki znak« i »znak s kontramarkom« nije najsigurniji izraz nego ih treba razlikovati.

Kontramarkom bi zato trebalo smatrati samo onaj drugi znak odvojen od glavnog, koji se sastoji obično od jednog ili dva slova spojena međusobno jednim trolistom ili križem na motki. Za razliku od ovih znakova s kontramarkom, valjalo bi one iz XIII-XIV stoljeća koji imaju još neki dodatak zvati samo dvostrukim znakovima. Ako ovako postupimo, izbjeći ćemo nejasnoće do kojih inače neminovno dolazi. Kasnije ćemo vidjeti da za kontramarku ne služe uvijek isključivo inicijali, već to može biti cvjetić, škare ili koji drugi znak.

Potrebno je korigirati i Briquetovu konstataciju, da se prva kontramarka mletačkog tipa susreće 1483. godine. To je očito zabuna, jer je i on sam u svom Albumu donio vagu sa cvjetićem kao kontramarku iz 1475. g.² Osim toga po svoj prilici se datum prve upotrebe kontramarki može pomaknuti još više unatrag, ako uzmemo da jedan filigran »3 brda« koji donosi Lihačev iz 1466. g. ima kontramarku smještenu ispod glavnog znaka (sl. 48),³ a mi nalazimo sličan znak i u našim arhivima (sl. 47). Također i Briquet ima iz 1458. uz filigran sidro još gotičko T za koje pretpostavlja da može biti inicijal proizvođača, odnosno grada Troyes.⁴

Počev od naprijed navedenih primjera iz druge polovine XIV. stoljeća nalazimo u Briquetovom zborniku inicijale na talijanskim kontramarkama do pod kraj toga stoljeća uz znakove križ, volovska glava, vaga, krug, tri brda, šesir, jednorog, ruka. Početkom XVI. stoljeća javljaju se kontramarke uz sidro, zmiju, luk, zvono, vladarsku jabuku, ribu, anđela, čovjeka, ljestve, strijele, a od druge polovine XVI. stoljeća sa znakovima vrč, kula, janje, sunce, rak, medvjed, orao, slova, lada, krin, arbalet, slon, ptica, kalež.

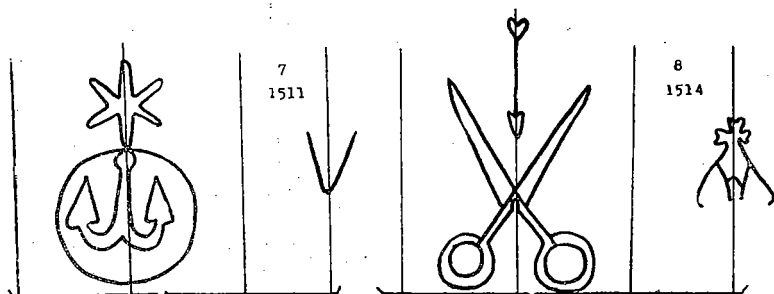
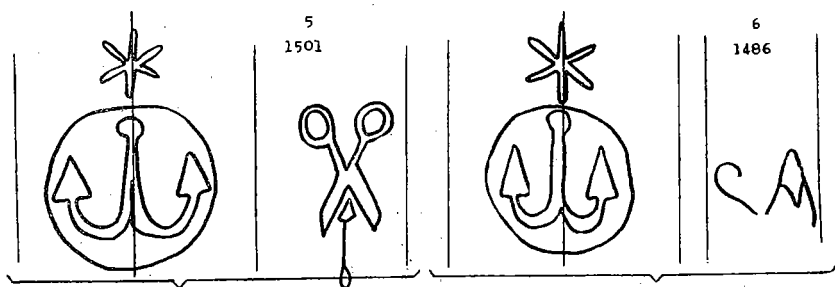
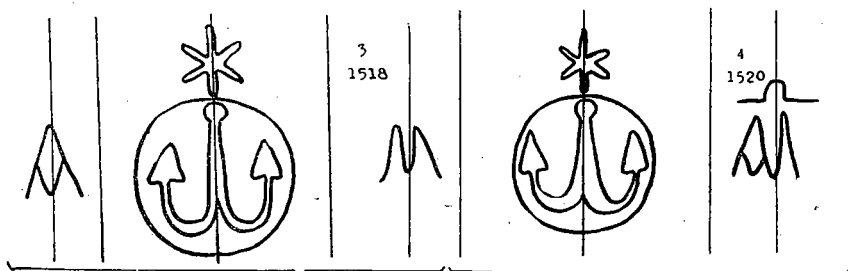
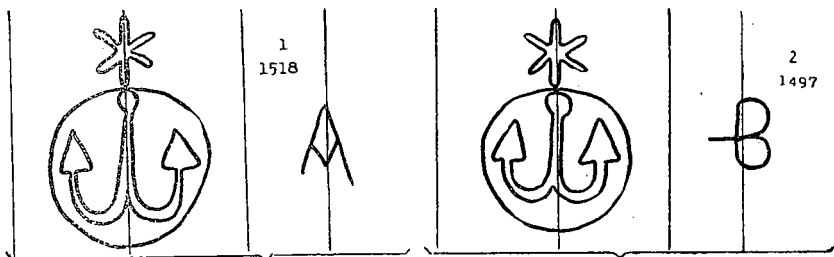
Na francuskom papiru dolaze kontramarke u Champagne od sredine XVI. stoljeća, (tipično uz vrč), na jugozapadu (s rukom) i na sjeveru (lav, pas, sunce) - dolaze od devetog decenija XVI. stoljeća. U Elzasu i Lotaringiji pak od sredine XVI. stoljeća. U Njemačkoj nalazimo kontramarke, od sredine XVI. stoljeća - u Ravensburgu uz kulu, heraldičkog orla i lava.

Tipična mletačka kontramarka ima obično po dva katkada i tri inicijala rastavljena crticom i motkom sa trolistom ili križem odozgor; genovske su kontramarke GTM, nožica »gambino« i naočari. Kasnije u Francuskoj, Njemačkoj i Holandiji javljaju se kontramarke s inicijalima, često na obje polovine arka.

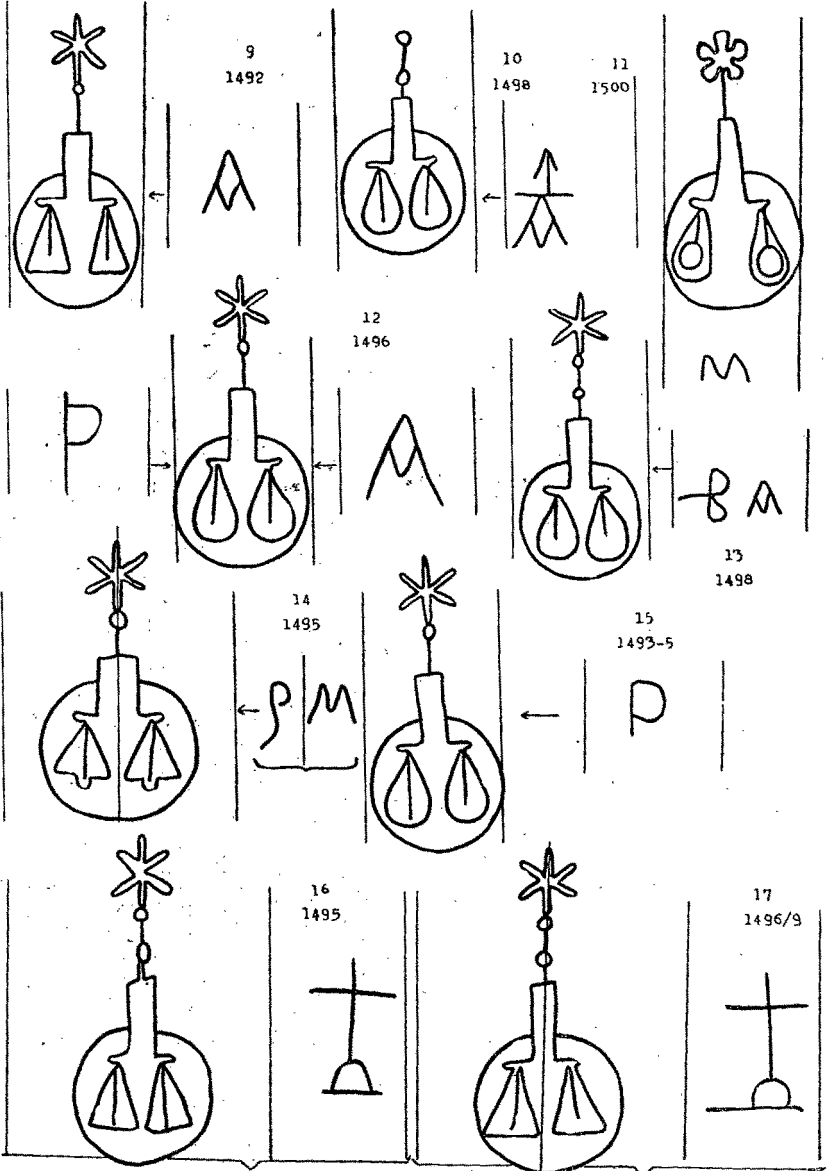
² Ch. M. Briquet, *Les filigranes* I, 25-51.

³ Lihačev, *Paleografskoe značenje bumažnih vodjanih znakov* br. 1105.

⁴ Briquet I, br. 423 i 424.

Napomena: Slike filigrana umanjene su na $\frac{3}{5}$ originalne veličine.

Materijali iz naših arhiva pružaju mogućnosti za nova datiranja pa i konstataciju novih kontramarki, koje inače nigdje dosadašnja literatura ne bilježi. Sav papir koji nalazimo po našim arhivima od druge polovine XV. i u XVI. stoljeću skoro je nedvojbeno mletačke proizvodnje, dok je u XIV. stoljeću i u prvoj polovini XV. bio upotrebljavan papir iz raznih krajeva Italije. Zato i kontramarke koje će ovdje biti predmet razmatranja, možemo smatrati proizvodom isključivo mletačkih radionica. Zaključci i rezultati svakako ne mogu biti konačni, jer za takve radove potrebno bi bilo imati još više gradiva, osobito iz mletačkih arhiva, naročito što se tiče inicijala, da bi se odredila imena pojedinih proizvođača. Ali i sa ovim dosada raspoloživim materijalom ipak se može dati mnogo novih znakova i novih datuma o njihovoj upotrebi. Navedeni su u prvom redu filigrani iz Zadra, Korčule, Šibenika i Splita, pa onda iz zagrebačkih arhiva jer su ti bili najpristupačniji. S obzirom na slabu vidljivost pojedinih filigrana, kao i na to što su spisi često oštećeni i uništeni baš na rubovima gdje se kontramarke redovito nalaze, s vjerojatnošću se može pretpostaviti, da su one postojale i drugdje, premda ih danas više ne nalazimo.

Sidro. Kod ovog znaka Briquet ima najstariji primjer kontramarke iz 1505. godine i to broj 473. Materijali iz naših arhiva međutim pomiču taj datum za gotovo dva decenija unazad. U spisima zadrarskog notara Joh. de Solodio dolazi sidro 1486. g. sa kontramarkom GA (slika 6), dok Briquet ima te inicijale istom 1529. g. Također u spisima zadrarskog notara Antonia Sonzonja nalazimo sidro s kontramarkom B već godine 1497 (slika 2), a kod Briqueta tek 1520. Kontramarku V (slika 7), imamo sa sidrom u Splitu 1511–1512. i to je prvi slučaj ove kontramarke jer je drugdje uopće ne nalazimo sa sidrom. 1517 dolazi sidro s inicijalom A u Modruši u Hrvatskom Zagorju, a istu kombinaciju susrećemo 1518 (slika 1) u Splitu⁵ i to na istoj strani sa glavnim znakom. Slijedeće godine dolaze uz sidro inicijali A i M (slika 3) i to svaki na drugoj polovini arka na donjem uglu. Na jednim arcima je slovo A smješteno na istoj strani gdje i sidro, a M na drugoj. Međutim na drugim arcima je smještaj slova obratan: sa sidrom dolazi M, a na drugoj polovini arka je A. To je opet dokaz da se je kod proizvodnje papira radilo sa dvjema formama u isti mah.

Ligaturu AM (slika 4) nalazimo u Zadru 1520. g. u spisima Math. Sonzonja također sa sidrom, a ovakve kombinacije sa tim znakom drugdje još nema potvrđene. Javlja se ona tek krajem XVI. stoljeća u nešto većoj formi i to s filigranom kruna. Iznad inicijala nalazimo još i jedan znak koji bi odgovarao onomu što se u paleografiji naziva »signum generale suprapositum«. Uz filigran sidro nalazimo još jednu veoma zanimljivu kontramarku koja inače gotovo u isto vrijeme služi i kao poseban filigran. Radi se o škarama sa strijelicom, koje su u gornjem kutu druge

⁵ Notarski spisi sv. 54 u Državnom arhivu u Zadru.; Arhiv Jugoslavenske akademije u Zagrebu D XXIV/77.

polovine arka vrhovima okrenutim dolje (sl. 5). Ovaj znak nalazimo u Zadru 1501 do 1505. g.⁶ Takav oblik škara kao poseban filigran dolazi u Šibeniku 1486, u Zadru 1497,⁷ u Splitu 1511,⁸ a kod Briqueta s nešto većom strijelom 1515 do 1518.⁹ U Zadru međutim 1514 i s kontramarkom A (sl. 8) ukrašenom jednim križićem odozgor.¹⁰ Ova posljednja kontramarka inače je poznata od prije u literaturi iz 1483. g.¹¹

Vaga. Najstarija kontramarka s vagom dolazi kod Briqueta 1475. g.,¹² a kod nas je dosada prvi slučaj iz 1489. g. u zadarskim spisima.¹³ Inicijal A nalazimo u Korčuli 1492 (sl. 9) na istoj strani s vagom, a u Zagrebu 1513, koji je znak sličan Briquetovom 2594, iz godine 1500, samo je kontramarka kod Briqueta nešto veća. Ista kontramarka s nešto većom vagom dolazi kod nas u Splitu 1514,¹⁴ a slična je Briquetovom broju 2595 iz 1528. Na Korčuli nalazimo još jedan oblik vage 1498. g. s istim inicijalom A (sl. 10) iz kojega raste strijelica,¹⁵ a kod Briqueta i drugih autora toga oblika ne nalazimo. U Kninu, Korčuli, Čazmi i Splitu susrećemo i kontramarku BA (sl. 13) od 1497 do 1511.¹⁶ Kontramarka B dolazi u Zagrebu 1528 (Arhiv Jugoslavenske akademije, D XXVII/116 i 118).

Kontramarku M smještenu ispod vage susrećemo u Splitu 1500–1505. g. (sl. 11),¹⁷ dok drugdje ove kombinacije nema. Briquet ovakav smještaj kontramarki kvalificira nenormalnim, isto kao što i smještaj kontramarke uz gornji dio vage,¹⁸ kao na primjer slovo M koje može biti i u okrenutom položaju, tako da u prvi mah izgleda kao W, iako je očito da se radi o jednom istom inicijalu. U Zadru ih nalazimo od 1485 do 1493. g.,¹⁹ u Splitu od 1494,²⁰ a u Egeru (Mađarska) 1497. g. Obje varijante se nalaze na izmiješanim listovima u jednoj istoj knjizi split-skih notara. I Briquet ima slične primjere iz ovih godina. Svaki inicijal ima više varijanata, a i glavni se filigrani međusobno pomalo razlikuju.

Slovo P kao kontramarka uz vagu dolazi kod nas prvi puta 1493 u Zadru²¹ i u Korčuli²² (sl. 15). U Zadru se nalazi na drugoj polovini arka,

⁶ Spisi notara Antonija Sonzonija I. i Mathea Sonzonija X.

⁷ Spisi notara Math. Sonzonija I.

⁸ Notarski spisi sv. 53.

⁹ Briquet II, br. 3732 i 3735; Lihačev br. 3481 iz 1517.

¹⁰ Spisi notara Math. Sonzonija X.

¹¹ Urbani, *Segni di cartiere antiche*, t. III, 4–7.

¹² Briquet I, br. 2551.

¹³ Općinski spisi sv. 62 u Državnom arhivu u Zadru; Arhiv J. A. D XXIII/99.

¹⁴ Notarski spisi sv. 53; Arhiv J. A. D XXVII/114–115.

¹⁵ Općinski spisi sv. 68.

¹⁶ Na istom mjestu sv. 66. iz 1498. Split Not. spisi 53 iz 1511., Notarski spisi sv. 53; Kuinski dokumenti 1497. Arhiv J. A. D XVIII/82 i Čazma 1505 Arhiv J. A. D XXII/4.

¹⁷ Notarski spisi sv. 44.

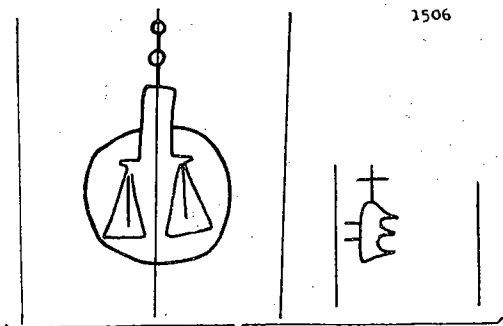
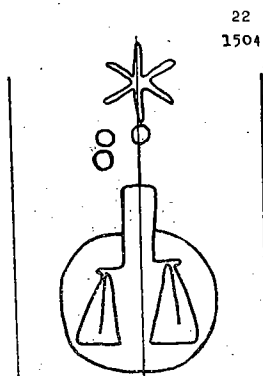
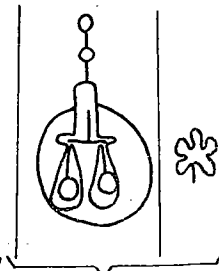
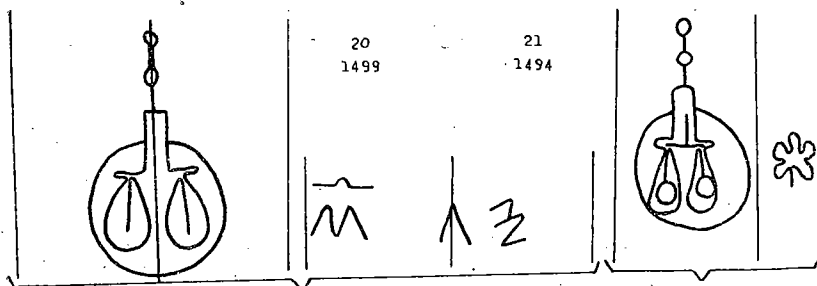
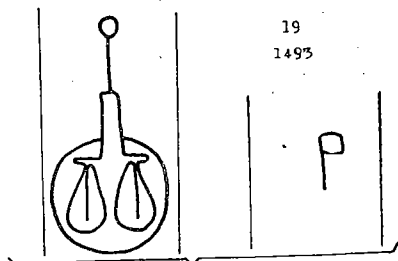
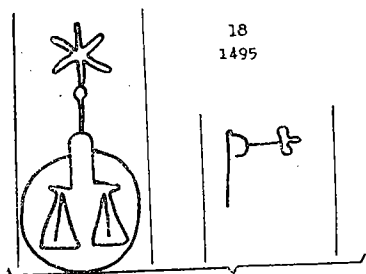
¹⁸ Briquet I, str. 180.

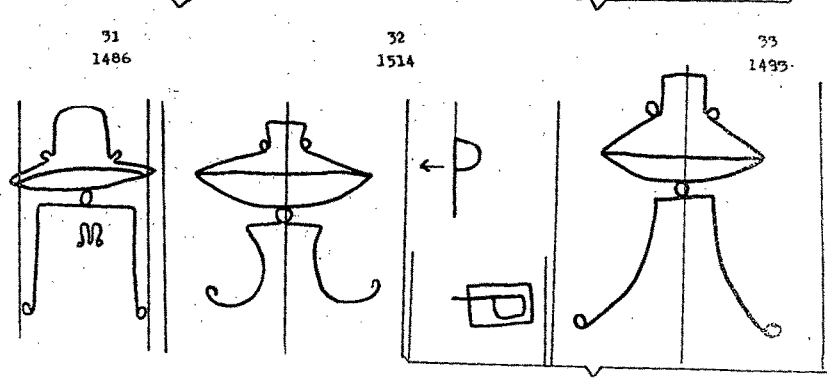
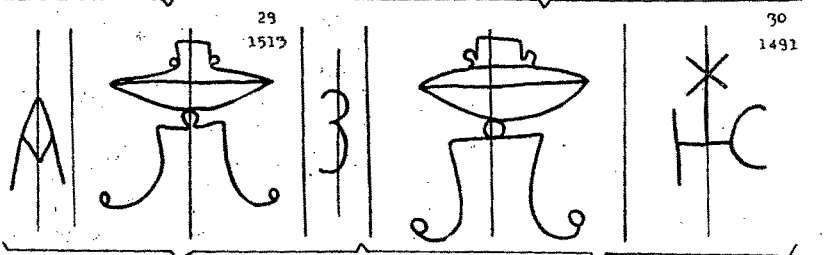
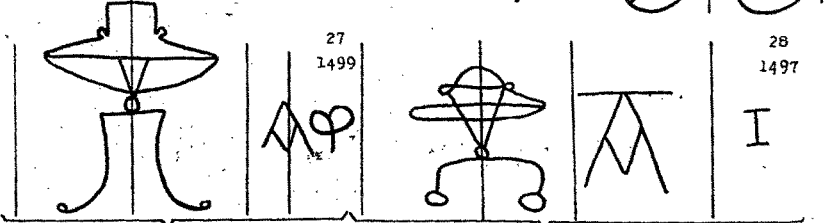
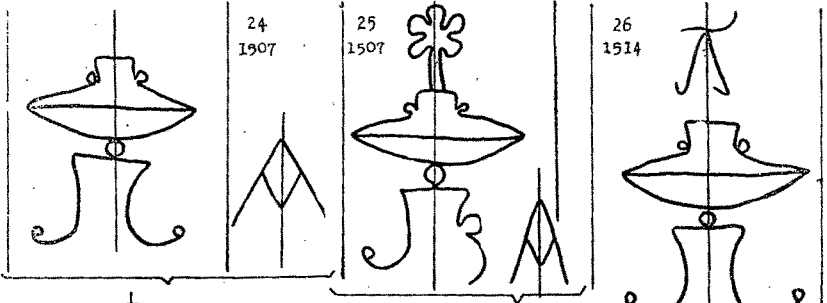
¹⁹ Spisi notara Gregorija de Bosco; također i kod notara Greg. de Pago.

²⁰ Notarski spisi sv. 41.

²¹ Spisi notara Joh. de Solodio I, i Joh. Fr. Grizinus II, iz 1495.

²² Općinski spisi sv. 66; Arhiv J. A. D XXVIII/85.

a na Korčuli na istoj strani s vagom. Ovaj posljednji slučaj razlikuje se i veličinom slova kao i po temeljnom znaku. I u Zadru i u Korčuli susrećemo ove znakove nepromijenjene do 1495. g., u Čazmi do 1505 a u Budinu do 1507. g. Napokon valja spomenuti i jednu vagu s manjim P na Korčuli 1493–1495. g. (sl. 19).

Posebno mjesto zauzima jedna kontramarka s vagom, koju Briquet donosi bez posebnog objašnjenja, samo ističe, da se ne nalazi na uobičajenom mjestu. Kod Briqueta je to polukrug smješten na jednoj vodoravnoj crti, a nad njim se diže križ.²³ Znak se nalazi usporedo s vagom s desne strane, između pontuseaux a datiran je 1494–97. g. Gotovo isti znak ima i kod nas u Šibeniku (sl. 16) 1495. g.²⁴ Na prvi mah uistinu je teško reći šta ta kontramarka predstavlja, ali nekoliko primjeraka iz korčulanskih i križevačkih spisa pokazuju, da se radi o slovu P (sl. 17), samo je u nekim slučajevima hasta prikraćena.²⁵ Ovi pravilno izvedeni oblici potječu iz g. 1496–1510 i svi se nalaze uz vagu kako je naprijed rečeno. Međutim u zaderskim spisima nalazimo 1500. g. isti ovaj znak u gotovo nepromijenjenom obliku, sa dužom ili kraćom hastom u donjem vanjskom kutu lista na kome se nalazi i vaga.²⁶ Vrlo sličnu varijantu imamo s manjom vagom i nešto različnom od predajih, također iz Zadra 1495. g.²⁷ Slovo P je rađeno kao i ono naprijed, samo za jednu polovinu manje, a križ je izveden s dvostrukim potezima (sl. 18). Ovakve varijante su poznate i od prije iz 1498. g.²⁸

Kombinaciju slova A i P (sl. 12) kao kontramarke uz vagu imamo u splitskim spisima 1496. g.²⁹ Inicijali se nalaze, svaki posebno u donjim, vanjskim kutevima folija. S obzirom na oblik vage i slova P možemo ovaj naš znak uporediti s Briquetovim 2524 iz 1504. g., s tom razlikom, da kod njega nema slova A, dok je kroz sredinu vage provučen jedan pontuseau.

Ima još jedan znak sa gotovo istim oblikom vage (samo zvijezde na vrhu) koji će zasad ostati neobjašnjen (sl. 23). Dolazi u šibenskim spisima 1506 i u splitskim 1511–15.³⁰ I ovaj znak bi mogao biti neko preveć stilizirano slovo s križem ali je teško reći šta je to u stvari.

Od inicijala koji služe kao kontramarka uz vagu nalazimo još u Zadru³¹ 1495 i 1507. g. ZM (sl. 14), slično Briquetovom 2604 iz 1514, samo su tu slova međusobno udaljena, ali je očito da se radi o kontramarki istog proizvođača. To potvrđuje i oblik vage s udubljenim posudicama koji inače nije čest.

²³ Briquet I, br. 2601 iz 1494–97.

²⁴ Arhiv šibenske biskupije sv. 101.

²⁵ Korčulanski spisi sv. 66. u Državnom arhivu u Zadru, Dokumentat iz Križevaca u Arhivu J. A. D XX/22 iz 1498. i XXIII iz 1510.

²⁶ Spisi notara Antonia Barbe sv. II.

²⁷ Spisi notara Joh. Philippus Raimundus.

²⁸ Urbani o. c. t. III, 3.

²⁹ Notarski spisi sv. 42.

³⁰ Spisi šibenskog notara Campellis de Gaivamis Martino VII. u Državnom arhivu u Zadru – Splitski notarski spisi sv. 53.

³¹ Spisi notara Joh. Phil. Raymundus.

Zanimljiva je kontramarka ZAM (sl. 20) koju s vagon susrećemo u Zadru od 1489 do 1499,³² a u Splitu 1498. g.³³ Drugdje je nema.

Osim inicijala nalazimo s vagon još i cvjetić od 5 latica (sl. 21) na kratkoj stapci. U Splitu dolazi 1494-95. g. i to u donjem vanjskom kutu.³⁴ Briquet donosi ovaj oblik iz 1499 (broj 2554). Isti znak u nešto većim dimenzijama (a i vaga također veća) imamo 1502 u Zadru,³⁵ a kod Briqueta ima još veći primjerak.³⁶

Napokon valja spomenuti i dva kružića koji prate vagu (sl. 22). Nalaze se u Šibeniku 1504. g., a u Splitu 1501-2.³⁷ Slične primjere poznamo još od prije iz 1478. i 1496. g.³⁸

Šešir. S ovim filigranom dolazi dosta inicijala kao kontramarke. Slovo A nalazi se najčešće na istoj strani sa glavnim filigranom, u Zadru 1500 (sl. 24) i 1507³⁹ (sl. 25), u Splitu 1515.⁴⁰ U nekim varijantama A se nalazi neposredno iznad šešira (sl. 26), Split 1513-14.⁴¹ Kod ovih posljednjih varijanata inicijal nema vodoravne prečke.

AB - nalazimo u Splitu 1511.⁴² u nekim primjerima je A na istoj strani sa šešikom, B na drugoj; u drugim slučajevima je obrnuto. U Zadru ova kontramarka dolazi od (sl. 27) 1499.⁴³

AI - ima u Korčuli 1497. (sl. 28) (notari, sv. 66). Ista kontramarka sa drugim tipom šešira poznata je iz 1497. (Urbani t. 6, br. 3 i 7).

AZ - u Splitu 1513 (sl. 29), slova odijeljena, naizmjenično na jednoj odnosno na drugoj polovini folija.⁴⁴

IC - sa zvijezdom (sl. 30) poviše slova, u Zadru 1491.⁴⁵

M - smješteno (sl. 31) među vrpcama, koje vise sa šešira, Zadar 1486,⁴⁶ slično kod Briqueta iz 1487. (br. 3412 i 3443).

P - na istoj strani sa glavnim znakom. Korčula (sl. 33) 1493-94. (not. 62, 64), Split 1514 (not. 53), (sl. 32).

P - među vrpcama, Split 1490 (sl. 34).

PB - sa trolistom, dvije varijante Zadar 1492.⁴⁸ (sl. 35).

PI - s križem u Šibeniku (sl. 36), 1506;⁴⁹ skoro identičan znak ima Briquet 1518 (br. 3502).

³² Spisi notara P. de Pago I, Jeph. Raymundus i Math. Sonzonius IX.

³³ Notarski spisi sv. 43.

³⁴ Notarski spisi sv. 41. i 43.

³⁵ Spisi notara J. Ph. Raymundus.

³⁶ Briquet I, br. 2554 iz 1499.

³⁷ Šibenski notar Campellis de Gaivanis Martino VII.

³⁸ Ongania: L'arte della stampa nel rinascimento italiano, sv. I, str. 41 i 120.

³⁹ Spisi notara Antonija Sonzonija I.

⁴⁰ Notarski spisi sv. 53.

⁴¹ Ibid. sv. 53 i 54.

⁴² Ibid. sv. 53.

⁴³ Spisi notara Antonija Sonzonija I.

⁴⁴ Notarski spisi sv. 55.

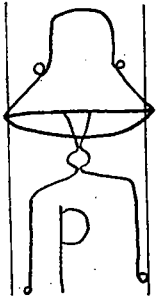
⁴⁵ Spisi notara Joh. de Solodio I.

⁴⁶ Spisi notara Joh. de Solodio IV.

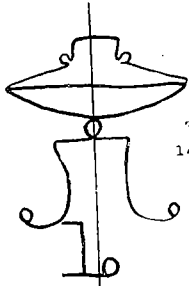
⁴⁷ Notarski spisi sv. 47.

⁴⁸ Spisi notara Ant. Barbe I. i II.

⁴⁹ Notar Campellis de Gaivanis Martino VII.

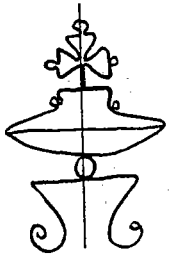

34
1490

37
1499

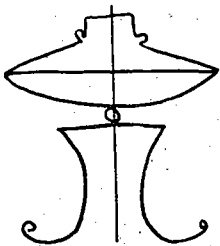
38
1511

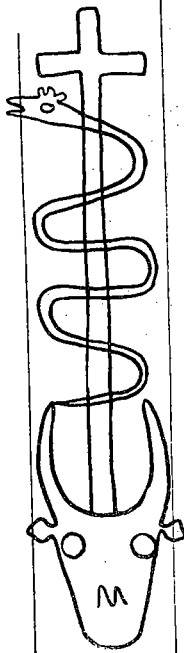
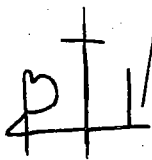
35
1492

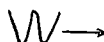
39
1492

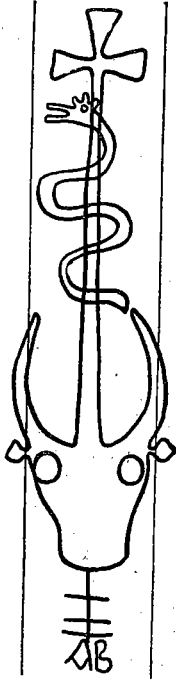

36
1506

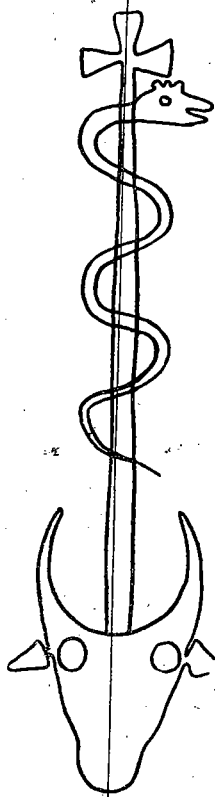

40
1497

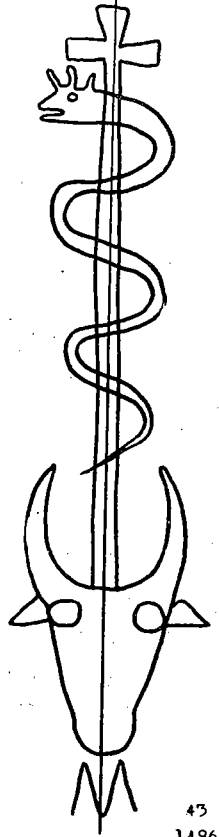

41
1485

42
1496

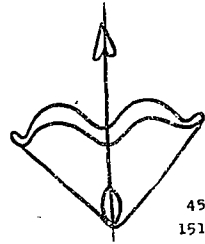

43
1496/8

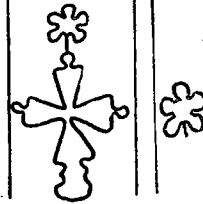
44
1498, 1499

3P

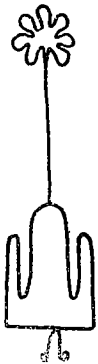

45
1518

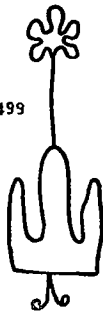
P/S

46
1501

47
1495, 1499

48
1466

Z – nalazi se nad šeširom (sl. 38), Split 1511–12. (not. 52), slične varijante su poznate još 1503 i 1507. g.⁵⁰

Volovska glava, s križem i zmijom oko njega. Najčešći inicijal s ovim znakom je A (sl. 42), bez horizontalne prečke. Nalazi se na istoj strani sa glavnim znakom, podalje od donjeg vanjskog kuta, Šibenik 1496, dvije varijante.⁵¹

AB – ispod gubice vola, Zadar (sl. 41) 1485, dvije varijante.⁵² Slično ima Briquet iz 1484–86. (br. 15389).

M – neposredno (sl. 43) ispod gubice, dvije varijante, Korčula 1496–98. (not. 65, 66).

P – na drugoj polovini lista, Zadar 1493.⁵³

Lav. S ovim znakom poznata je dosad samo jedna kontramarka:

ZP – (sl. 44) u Šibeniku 1488 i 1498.⁵⁴ g. Kontramarka se nalazi na istoj strani sa glavnim filigranom, ali također i odvojena (na drugoj polovini folija).

S *lukom* imamo jednu kontramarku (sl. 45) ZS, koja se nalazi u donjem vanjskom kutu druge polovine folija, Zadar iza 1490,⁵⁵ Split 1520,⁵⁶ slično tome ima Briquet iz 1518. (br. 818).

Filigran *križ* dolazi sa cvjetićem od pet latica (sl. 46), a isti takav cvjetić se nalazi i na samom križu. Nalazi se na uobičajenom mjestu. Prvi mu je spomen 1501,⁵⁷ dok Briquet ima od 1464–99. g. slične varijante križa samo bez kontramarke.

Zusammenfassung

DIE ERSTEN IN KROATIEN VORGEFUNDENEN KONTRAMARKEN AUF ITALIENISCHEM PAPIER

Der Verfasser trachtet die Bedeutung des Termins »Kontramarken« zu klären und schlägt vor, mit diesem Namen nur jene Nebenwasserzeichen zu bezeichnen, die gewöhnlich Initialen mit einer Applikation bilden und sich regelmässig in der unteren Ecke der zweiten Hälfte des Bogens befinden. – Unbedingt sind die Wasserzeichen mit dieser Kontramarken von jenen mit dem »Doppelzeichen« (die von zwei Teilen zusammengesetzt sind, dabei eine untrennbare Einheit bilden und vom XIII. Jahrhundert an bekannt sind) zu unterscheiden.

⁵⁰ Ongania II, 96 i Briquet I, 3448.

⁵¹ Notar Camp. de Gaivanis Martino II.

⁵² Spisi notara Petrus Dragonus IV. – Joh. de Solodio Iv. iz 1485.

⁵³ Spisi notara Joh. de Solodio I.

⁵⁴ Notar Nicolo de Rubois I i Camp. de Gaivanis Martino III, pa Arhiv šibenske biskupije sv. 103.

⁵⁵ Spisi notara Franciscus Martina.

⁵⁶ Notarski spisi sv. 54.

⁵⁷ Spisi notara zadrarskog Antonija Sonzonija I.

- Die Lage der Kontramärke in der unteren Ecke der zweiten Blathälfte wurde schon von Briquet als typisch für Venedig erklärt, sie wurde aber später auch in Genua verwendet. In Italien, Frankreich und Deutschland setzte man in der zweiten Hälfte des XVI. Jahrhunderts die Kontramarken in die Mitte der zweiten Hälfte des Bogens. Es gibt jedoch Fälle, wo sich die Kontramärke auf der gleichen Seite wie das Hauptzeichen befindet, sogar in unmittelbarer Nähe. - Nun folgt die chronologische Aufzählung der Kontramarkenerscheinungen neben einzelnen Hauptwasserzeichen. Während Briquet die erste Kontramärke in das Jahr 1483 setzt, weist der Autor auch Funde älteren Datums nach. Ebenso zeigt er an Beispielen aus kroatischen Archiven (vom Ende des XV. und aus den ersten Jahrzehnten des XVI. Jh.) und teilweise aus der filigranologischen Literatur, dass einzelne Kontramarkenarten bedeutend früher erscheinen als es Briquet in seinem Album verzeichnet. Einige unklar und schwer bestimmbare Kontramarken konnten als Initialen der Papiermacher festgestellt werden.